

УДК 008:159.964.2

Собуцький М. А.

ПСИХОАНАЛІЗ У ДЗЕРКАЛІ ГАЛАНТНОЇ ЛІТЕРАТУРИ XVII–XVIII СТ.

Статтю присвячено аналізу відображення надбань класичної французької літератури у психоаналітичній теорії Жака Лакана. Підкреслюються неявні взаємозв'язки, що вказують на вписаність Лакана у французьку рокайльну традицію.

Ключові слова: психоаналіз, рококо, бажання, несвідоме, насолода.

Психоаналіз, особливо лаканівський, є не тільки одним з методів гуманітарного пізнання. Він є так само і продуктом культури, і не лише свого часу. Для вписування Жака Лакана у сучасний йому культурний контекст чимало дає ґрунтовна книга А. В. Дьякова [3]. Для вписування у контекст історичний – хоча б праця Ерін Феліції Лаббі про «середньовічність Лакана». Точніше «мед'євалізм», що не зовсім те саме [17]. Скоріше симпатія до середніх віків, ніж справжня середньовічність.

Верифікацію Лакана використовуваними ним же античними текстами доводилося досліджувати колись й авторів цих рядків. Сам Лакан про себе писав так: «Не випадково мій дискурс називають бароковим» [10, с. 135]. І заперечував картезіанське *cogito ergo sum* [6, с. 7–20].

А також засвідчував свою залежність від Канта й Сада – корифеїв пізнього XVIII ст. Канту і Саду присвячено окремий текст, а також значну частину семінару 7 «Етика психоаналізу» [8].

Але якщо Кант це філософія, то Сад – література.

Зрештою, саме за внесок у науку та літературу отримав премію Гете 1930 року засновник психоаналізу Зігмунд Фройд, який вважав А. Шніцлера і В. Йенсена своїми майже колегами. Методи літератора й аналітика різні, вони

можуть один одного і не визнати, як це вийшло з Йенсеном, але «неминучий висновок: або обоє, митець і лікар, однаково не розуміють несвідомого, або ж обоє розуміють його правильно» [16, с. 176].

Фройд вписаний у свою традицію, Лакан – у свою, французьку. Зрештою чим мало б бути його «символічне», як не цією вписаністю? І не лише одними іменами корифеїв вона визначається, Мольєром, Садом, Прево чи Лакло. У спадщині французів є чимало такого, що не згадується одразу, або й іноді навмисно не згадується, але цілком імовірно вплітається у тканину неусвідомлюваного (знов-таки не те саме, що є власне несвідоме) символічного ланцюжка.

Ми собі ставимо тут завданням відрефлексувати, майже в етимологічному сенсі «віддзеркалення», деякі психоаналітичні концепції за допомогою текстів XVII–XVIII століть, які складають лінію розвитку французької літератури, найчастіше іменовану рокайлем або ж рококо. У найбільш спрощеному сприйнятті ця література виглядає «галантною», що ми й зазначили у заголовку. Хоча галантна література існувала значно раніше, і нескінченні преціозні романи, від постренесансного Оноре д'Юрфе (1568–1626) до пізньобарокової М. де Сюдєрі (1607–1701), встигли вичерпати себе ще до появи рокайлю. Їхня барокова надмірність, що якраз не є для психоаналітичного

розуміння людини необхідною, була значно скоригована авторами рокайлю, без втрати, а може, і з прирощенням у сфері знання любовних стосунків. Аж ніяк не сублімованих чи десексуалізованих, як у тієї ж Скюдері, принаймні в її публічній репрезентації.

Шарль-Огюстен Сент-Бев вважав поворотним у розвитку французької літератури 1669 рік. Не занурюючись глибоко у літературознавчу дискусію між поколіннями дослідників (іншу думку А. Д. Михайлова можна бачити у [1, с. 228–229]), зазначимо, що цей рік таки видатний появою двох невеликих творів: «Португальських листів» Габрієля-Жозефа Гійєрага (1628–1685) й «Кохання Амура і Психеї» Жана де Лафонтена (1621–1696). Перші були видані анонімно, а їхнє авторство довго встановлювалося. Проте того ж року вони мали декілька апокрифічних продовжень, відповідей і т.п. Другі (*Les amours* строго кажучи «любовні стосунки», тому і множина) вийшли з вишуканою присвятою герцогині Бульонській, під чие заступництво Лафонтен перейшов невдовзі після падіння суперінтенданта Фуке. З обома творами можна пов'язувати начатки літературного рокайлю, а разом з тим і прояви того, що потім так чи інакше відобразиться у психоаналізі.

І не лише лаканівському. У Лафонтена, наприклад, читаємо з приводу бажання героїні покінчити самогубством: «Якщо ви підлягаєте спільному закону, він полягає у двох речах: з одного боку, ми і справді прагнемо померти, з другого – ми прагнемо зберегти життя якнайдовше. Ми народжуємось і для того, і для того, й можна сказати, що людина є підлеглою водночас двом протилежним рухам: неперервно прямує до смерті і так само неперервно тікає від неї. Порухити цей інстинкт (*instinct*) нам не дозволено. Тварини так не роблять» [18, с. 114–115]. Ми навмисно перекладаємо з французького оригіналу, аби послабити ефект «потягу смерті», присутній у російському перекладі 1964 року [13, с. 76]. Водночас, слово «інстинкт» можна віднести і до прагнення життя, і до прагнення смерті. І фрейдівське відкриття 1920 року, таке важливе потім для Лакана, тут вже проглядає.

Але це «надто фрейдівське». Є в Лафонтена і специфічно лаканівське. Як відомо, Фрейд не надто сильно відрізняв бажання від потреби й, відповідно, насолоду від задоволення. В нього був навіть такий термін, як «задоволення бажання» (*Wunschbefriedigung*) [12, с. 139–140]. Лакан же зробив незадоволене бажання наріжним каменем своєї теорії, недвозначно протиставивши його потребі, яка задовольнитися може й повинна.

«Як таке, бажання завжди виходить за рамки будь-якої відповіді, що лежить на рівні задоволення, вимагаючи відповіді абсолютної» [7, с. 470]. У тому ж Семінарі 5 є підрозділ «Нездійснене бажання», і про те, як суб'єкт сам собі його створює, теж сказано чимало [7, с. 422]. Відповідні контексти можна знайти і у Семінарі 2 [6, с. 318–319], і у семінарі 11 [10, с. 292]. Бажання мусить залишитися незадоволеним, бо структурується фундаментальною нестачею (поки що не будемо її уточнювати), невід'ємною від людського буття – на відміну від інстинкту тварини чи навіть просто людської потреби, після задоволення якої, за вирахуванням задоволення якої, бажання й виникає.

Начебто це додаток Лакана до Фрейда. Але це ще й контекст із лафонтенівського «Кохання Амура і Психеї». Коли вона прагне побачити його, свого невидимого ідеального чоловіка, він переконливо пояснює їй, що деякі бажання варто залишити незадоволеними. «Якщо Вам стане нічого бажати (*plus rien à souhaiter*, у російському перекладі підсилено: «как только все твои желания будут удовлетворены»), Ви скоро занудьгуєте. Навіть боги часто нудьгують і змушені вигадувати собі бажання (*des sujets de désir*)...» [18, с. 50].

Варто згадати, що переживання Психеї пов'язані з неможливістю бачити свого чоловіка (Амура); навіть торкаючися його, вона вважає його присутність суто «духовною». Що його відверто забавляє, й з приводу цього він і читає свою проповідь про незадоволене бажання.

Її страх зрозумілий. Невидимим може лишатися об'єкт-причина бажання («маленьке а» Лакана), а от сам об'єкт бажання таки пов'язаний з можливістю погляду, який повертається. Власне «об'єктом а» погляд і є [10, с. 75–130]. Поглядом на...

Лафонтен не винаходив цього сюжету, звісно ж. Це вставна новела з Апулея, II ст. н. е. Але «незадоволене бажання» провіщає Лакана, навіть термінологічно.

Під кінець лафонтенівської казки Амур і Психея народжують доньку Насолоду. Ще не лаканівську *jouissance*, тут вона зветься *volupte*. Слово *jouissance* у той час означало всього лиш користування чимось, тоді як *volupte* – чуттєву пристрасть, а також «високу насолоду, втіху», як твердить словник 1902 року. В Лафонтена сюди входить і гра, і музика, і читання книжок – і навіть «солодкі миті туги серця» («мне даже радостны сердечной грусти миги») [13, с. 119], як переклала лафонтенівське «*Jusqu'au sombre plaisir d'un coeur mélancolique*» [18, с. 193]

Н. Я. Рикова. І зробила з протосентименталізму цього рядка майже проторомантизм.

Що ж до «Португальських листів» Гійєрага, вони цікаві саме як перехід до автентичного виявлення афекту. Власне авторська маленька книжечка справді є навіть не протосентименталістською, а проторомантичною. В анонімному продовженні, виданому того самого року, домінуватиме, втім, не афект, а штучність. Версія кохання, начебто найближча до рокайлю – і до лаканівського розуміння несвідомого.

Справа в тому, що несвідоме за Лаканом – зовсім не безпосереднє царство афекту. Афективність автентичних «Португальських листів», з їхніми постійними звинуваченнями коханця, що поїхав, самозвинуваченнями, самовиправданнями й інсинуаціями, швидше за все розцінювалась би сьогодні як еротоманія. Хвороба, що настигла колись доньку Віктора Гюго. Суто романтичний продукт (якщо дозволено прив'язувати такі от психологічні патерни до стилістики культури). Дискурс монахині це все виправдовує. А от продовження «Листів» від імені світської дами, посереднє з точки зору літератури, як вважав А. Д. Михайлов [1, с. 240], прокладає шлях і до рокайлю, і до несвідомого французької традиції.

Несвідоме працює як механічний прилад, машинка, безафективно і автоматично. «Скільки разів я стримувала при вашій появі пориви радощів, бо бачила що ви хочете бачити мене менш пристрасною» [1, с. 52–53]. Менш, а не більш. Основною рисою рококо потім буде якраз безафективність почуття. І його автоматична передбачуваність.

Справа, здається, не в тому, що рокайльна чуттєвість начебто підлегла розуму [5, с. 314]. Швидше річ у тім, що ситуацій виникнення любовного почуття не можна уникнути, вони спрацьовують механічно. Як трансфер.

Але це вже наступне, XVIII століття. Ключовими фігурами тут вважаємо Маріво і Кребійона-сина.

У П'єра Карле де Шамблена Маріво (1688–1763) нас перш за все цікавитиме роман «Le Paysan parvenu» (1734), не дуже вдало перекладений російською як «Селянин, якому пощастило». Йому таки щастило, це в сюжеті є; але *parvenu* все ж «скоробагатько». «Высочка», за вже цитованим словником 1902 року. Але, на відміну від пізніших *parvenus* Стендаля, Бальзака і Мопассана, цей є цілком щирим у своїх механічних почуттях до всіх удвічі його старших дам, котрі створювали його кар'єру.

Головний герой, Жакоб, прекрасно розуміє несвідому мотивацію своїх кроків у житті. «Ми часто діємо під впливом неконтрольованих відчуттів, що з'являються невідомо звідки, керують нами, а ми про це й не замислюємося». Це наш переклад з російського перекладу: «Мы часто действуем под влиянием безотчетных ощущений, которые появляются неведомо откуда, руководят нами, а мы о них и не задумываемся» [14, с. 89]. В оригіналі це звучало так: «...on agit en mille moments en consequence d'idees confuses qui viennent je ne sais comment, qui vous menent, et qu'on ne reflechit pas» [19, с. 203]. Перекладемо наново: «У тисячах випадків люди діють під впливом неясних ідей, які приходять невідомо як, які ведуть вас, й над ними ніхто не замислюється». Не рефлексує. Погодьмося, що ідеї – не те саме що відчуття, а невідомо звідки – не те що невідомо як. Перекладачем російського видання 1970 року явно перебільшено протосентименталізм цього пасажу: в оригіналі він виглядає саме як механістичне уявлення про несвідоме як рушійну силу людських вчинків.

У цьому епізоді герой роздивляється одну зі своїх майбутніх покровительок, не забуваючи й про інших дам і, перш за все, про свою дружину, якій 50 а йому ледь буде 20. І весь час щиро всіх кохає, бо його веде невідомо що невідомо як. *Je ne sais quoi* – французький вираз на позначення невідомої причини привабливості жінки, тобто лаканівського «об'єкта маленьке а».

З творчістю Маріво тісно переплетена літературна активність одного з найбільш рокайльних авторів – Клода-Проспера Жоліо до Кребійона (1707–1777) або ж Кребійона-сина, як його називають, аби відрізнити від Кребійона-батька, автора численних трагедій.

Починаючи з 1731 року, виходить частинами «Життя Маріанни» Маріво. 1734 року у своїй «японській історії» (містифікація, звичайно, як і видання «у Пекіні») «Шумовка, або Танзай і Неадарне», Кребійон-син пародіює цей роман. Того ж таки 1734 року Маріво досить різко відповідає йому у «Селянині...» [14, с. 140–141]. Своєю чергою, ця відповідь так чи інакше впливає на «Омани (les egarements) серця й розуму» Кребійона (1736–1738). Не так важлива ця полеміка, як суть рокайльної життєвої філософії Кребійона, марно заперечувана його старшим соратником.

Головні персонажі «Танзая і Неадарне» по черзі страждають від казкової недуги: через помсту чаклунки (казкові мотиви – теж одна зі складових рококо) почергово то Танзай, то Неадарне

позбавляються статевих органів. Геть. Аби повернути їх на місце, кожен з цих ідеальних законних мусить скоїти подружню зраду.

Начебто найскандальніша еротична повість, за яку автор потрапив на певний час під арешт у Венсенн, тримається на тому, що, за Жаком Лаканом і Ернстом Джонсом, можна було б назвати «афанісіс». Зникнення можливості бажання. Або на невротичному страхіві, як би бажання не втратити [7, с. 471].

Аналогічна ситуація повторюється у Дені Дідро (1715–1784) в його стилізації під Кребійона-сина «Нескромні скарби» (1748), зі значно гіршим прогнозом щодо майбутніх стосунків коханців [2, с. 680–685].

Вона ж інакше обігрувалась у самого Кребійона-сина в «Софі» (1740), тільки більш натуралістично. Один з центральних персонажів цієї «Повчальної казки» весь час то втрачає свої чоловічі здібності, то наново здобуває їх [5, с. 208–296].

Схожа проблема цікавила й визнаного засновника британського сентименталізму Лоренса Стерна (1713–1768), у його «Житті й думках Трістрама Шенді» (1760–1767) [15, с. 86–87]. Це загадкова рана у паху дяді Тобі, котра ускладнює його одруження протягом подальшої оповіді. Зазначимо, що 1762 року Стерн успішно знайомиться з Кребійоном-сином [4, с. 341]. Проте заради справедливості вкажемо також, що перший том «Трістрама Шенді» вийшов ще 1760 року, і впливи можуть бути тільки дистанційними.

У чім секрет такого «еротизму»?

У 10 семінарі Жака Лакана «Тривога» він описаний вельми адекватно. «Детумесценція», втрата фалічного органа саме в момент задоволення потреби. «Той факт, що значення фалоса в життєвому досвіді людини визначається не стільки його присутністю, скільки можливістю його втрати, говорить про те, що в історії бажання кастрації належить законне місце» [9, с. 208].

Саме в історії бажання, а не задоволення. Бажання зберігається і після здійснення потреби і, відповідно, занепаду (тимчасового) сексуальної функції. Бажання паразитує на сексуальності, про що знали й Лакан, і XVIII століття.

У Кребійона-сина в його ранній новелі «Сільф» (1730) знаходимо і лаканівську (лафонтенівську?) формулу незадоволеного бажання. «Хай нам іноді дозволять бажати марно. Буває, що роздуми про можливі насолоди навіть приємніше... я перестану бажати вашого кохання, якщо ніколи не зможу бажати його марно» [4, с. 280].

Точніше, у Лакана ми знаходимо давно відому класичній французькій літературі формулу марного бажання. Весь роман Кребійона «Омани серця й розуму» тримається на відкладанні і незадоволеності бажань. У цій версії «виховання почуттів», що була реплікою на більш простонародного «Селянина...» Мариво, взагалі нічого не відбувається. Посвята головного персонажа у таємниці кохання відтерміновується до четвертої частини, так ніколи й не написаної. Його старші покровительки лише роблять йому натяки, як і він натякає читачеві що щось деє колись здійсниться. Але не здійснюється.

Висновок сам собою напрашується. Не було б внеску Лакана у фройдівську теорію (відокремлення бажання від потреби, а насолоди від задоволення), якби не його вписаність у французьку культурну традицію.

Наостанок додамо, що ми не зачепили іншого, старшого шару традиції. Це і залежність «Нескромних скарбів» Дідро від середньовічного фавблю «Du chevalier qui fit les cons parler», і лафонтенівський мотив «коlesa фортуни», пов'язаний з піком задоволення – і з «Романом про Троянду», і зміна кольору обличчя Психеї, що відсилає до повісті «Окассен і Ніколетт» 1215 року. Середньовічність притаманна не лише Жаку Лакану, а і його класичним попередникам.

Список літератури

1. Гийераг. Португальские письма / Гийераг; [пер. с фр. А. Левинсона]. – М.: Наука, 1972. – 286 с.
2. Дидро Д. Нескромные сокровища / Д. Дидро // Французский фривольный роман; [пер. с фр.]. – М.: Эксмо, 2008. – 688 с.
3. Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа / А. В. Дьяков. – М.: Территория будущего, 2010. – 560 с.
4. Кребійон-сын. Заблуждения сердца и ума или мемуары г-на де Мелькура / Кребійон-сын; [пер. с фр. А. А. Поляк и Н. А. Поляк]. – М.: Наука, 1974. – 344 с.
5. Кребійон-сын. Шумовка, или Танзай и Неадарне. Софа / Кребійон-сын; [пер. с фр. Е. Бабаевой]. – М.: Наука, 2006. – 368 с.
6. Лакан Ж. Семинары. Книга 2 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 1999. – 520 с.
7. Лакан Ж. Семинары. Книга 5 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 2002. – 608 с.
8. Лакан Ж. Семинары. Книга 7 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 2006. – 416 с.
9. Лакан Ж. Семинары. Книга 10 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 2010. – 424 с.
10. Лакан Ж. Семинары. Книга 11 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 2004. – 304 с.
11. Лакан Ж. Семинары. Книга 20 / Ж. Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис; Логос, 2011. – 176 с.
12. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис; [пер. с фр. Н. Автономовой]. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
13. Лафонтен Жан де. Любовь Психеи и Купидона / Жан де Лафонтен; [пер. с фр. А. А. Смирнова]. – М.: Наука, 1964. – 138 с.
14. Мариво. Удачливый крестьянин, или мемуары г-на *** / Мариво; [пер. с фр. А. А. Поляк и Н. А. Поляк]. – М.: Наука, 1970. – 388 с.

15. Стерн Л. Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентльмена. Сентиментальное путешествие по Франции и Италии / Л. Стерн ; [пер. с англ. А. Франковского]. – М. : Художественная литература, 1968. – 688 с.
16. Фрейд З. О добывании огня / З. Фрейд ; [пер. с нем. Р. Ф. Додельцева]. – М. : Азбука-классика, 2009. – 224 с.
17. Labbie E. F. Lacan's Medievalism / E. F. Labbie. – Minneapolis ; London : University of Minnesota press, 2006. – 280 p.
18. Lafontaine J.-P. Oeuvres complètes de Lafontaine / Lafontaine J.-P. – Garnier, 1876. – Vol. 6. – 536 p.
19. Marivaux. Oeuvres complètes de M. de Marivaux / Marivaux. – Paris : Chez la veuve Duchesne, 1781. – vol. VIII. – 712 p.

M. Sobutsky

PSYCHOANALYSIS MIRRORED IN THE GALLANT LITERATURE OF THE XVII–XVIII CENTURIES

The article is devoted to the analysis of the reflections of the classic French literature in the Lacanian psychoanalytic theory. The hidden liaisons are stressed, which connect Jacques Lacan with the French rococo tradition.

Keywords: psychoanalysis, rococo, desire, unconscious, pleasure.

Матеріал надійшов 15.11.2013

УДК 821.09 : 7.034.8

M. Danchenko

THE ASPECT OF ROCOCO IN THE HISTORY OF RELATIVITY OF TIME AND TRUTH

The article is devoted to the analysis of historical interpretations of concepts of time and verity, which had further a key role in formation of the humanities. The concepts of time and verity, developed by the Rococo writers, are investigated particularly.

Keywords: rococo, time, interpretation, rocaille, relativity.

Historical writing is a discipline, whose object is past, which is measured by time and attested by verity. Therefore, key notions of historical writing are time and veracity. These terms sound quite simple and obvious. Nevertheless every epoch always had its particular idea of what they actually are. The books of American historian Donald Wilcox and British scholar Gerald Whitrow are dedicated to phenomenon of different perceptions of time and verity from prehistory to the present days. My claim is that we should not treat the words “time” and “truth” or “veracity” as defined notions, equal to all countries in all epochs, I argue that time

and truth are relative and sometimes ambiguous categories. The goal of this essay is to illustrate how relatively the time frames and concepts of truth were regarded in different periods. The background for this survey is two extracts from Donald Wilcox's and Gerald Whitrow's books.

Both authors start their texts with descriptions of situations, where people are struck with a discovering of those aspects of the time which were unfamiliar to them before. For instance, Gerald Whitrow mentions, how the workers in eighteenth century England believed they would lose a few days of life after alteration of the state calendar [2, p. 3]. Donald